

Hein Braaksma

Vrijheid, gelijkheid en depressie

Hoe Club Med de Franse Revolutie ondermijnt

De Academische Boekengids 56, mei 2006, pp. 8-10.

De politieke onrust in Frankrijk vindt zijn voedingsbodem niet alleen in immigratie en de afbraak van de verzorgingsstaat, maar is het resultaat van veranderingen waaraan de individuele burger al een halve eeuw blootstaat. Het gevolg is depressieve vermoeidheid en wijdverbreide onzekerheid.

Wie het nieuws over Frankrijk volgt, weet het: Frankrijk is ongelukkig en heeft daar alle redenen toe. In 2002 slaagde de extreemrechtse kandidaat Le Pen erin door te dringen tot de tweede ronde bij de presidentsverkiezingen. In 2005 werd in een referendum het 'Franse' project voor een Europese Grondwet verworpen. En afgelopen najaar staken ontevreden jongeren uit de Franse voorsteden honderden auto's in brand.

Vaak, ook in Frankrijk, wordt de tweede ronde van Le Pen verklaard met een verwijzing naar de onvrede met bestaande politieke partijen en het onvermogen om te gaan met globalisering en de problematische koloniale erfenis. De uitslag van het referendum, maar ook bijvoorbeeld het verzet tegen het speciale jongerencontract, wordt vooral gezien als het gevolg van de onvrede met de huidige regering en de angst voor afbraak van de verzorgingsstaat. De rellen, ten slotte, worden verklaard met een verwijzing naar het verwaarlozen van de voorsteden en het ruwe politieoptreden daar. Toch is het de vraag of deze gebeurtenissen los van elkaar staan en of ze niet in de eerste plaats het gevolg zijn van een fundamentele verandering in de Franse maatschappij sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw.

Deze verandering is het onderwerp van de Franse socioloog en filosoof Alain Ehrenberg in zijn trilogie *Le culte de la performance* (1991), *L'individu incertain* (1995) en *La fatigue d'être soi* (2000). Hierin analyseert hij de maatschappelijke veranderingen in Frankrijk aan de hand van de fragmentering van de maatschappij, de toenemende onzekerheid van het individu en de opkomst van de diagnose depressie. Ehrenbergs analyse is van belang omdat hij daarmee een fundamenteel probleem blootlegt: een maatschappij waarin alleen ruimte is voor leden die zich aan het dwingende model van het moderne individu conformeren. Ehrenberg schetst dit probleem in de Franse context. Daar is de tegenstelling tussen de oude, republikeinse politieke orde en de moderne maatschappij groter dan elders in Europa. De gevolgen waarvoor Ehrenberg waarschuwt, zijn nu merkbaar geworden in de tweede ronde van Le Pen, de uitslag van het referendum en de rellen in de voorsteden. Maar de door Ehrenberg beschreven ontwikkelingen doen zich ook voor in andere West-Europese landen. Daar zijn dezelfde gevolgen merkbaar.

In *Le culte de la performance* beschrijft Ehrenberg drie nieuwe maatschappelijke modellen die vanaf de jaren vijftig zijn ontstaan als gevolg van de toegenomen welvaart: de consumptiemaatschappij, het model van sportieve competitie en het model van economische concurrentie. Het zijn modellen die elk ook een eigen levensstijl en een manier van zelfverwerkelijking inhouden.

Het eerste model, de consumptiemaatschappij, is het meest zichtbaar in het fenomeen Club Med. De vakantiedorpen van Club Med bieden de consument een ideaalbeeld van de maatschappij, waarin zelfverwezenlijking mogelijk is los van de massa - iedereen kent namelijk iedereen - en los van de passiviteit; de vakantieganger kan zelf kiezen hoe hij zich laat vermaken. De toenemende populariteit van Club Med is een symptoom van de overgang van een klassen- naar een consumptiemaatschappij (ook al zijn er consumenten die de prijs voor dat type vakantie niet kunnen betalen). Het nieuwe individu ontleent zijn identiteit niet aan zijn plaats in de maatschappelijke hiërarchie, maar aan de manier waarop hij zijn behoefte bevredigt.

Tegelijkertijd veranderen de opvattingen over sport. We zien een overgang van spel naar sport, met grote gevolgen voor de industrie die daaraan geld verdient. Vanaf de jaren vijftig biedt sport steeds meer een lifestyle en een model voor een levensverhaal. De sportliefhebber wil net als zijn idolen zijn succes niet door het noodlot of door de geschiedenis behalen, maar door de eigen inspanning en een flinke dosis geluk. Sport is het harmonieuze huwelijk tussen concurrentie en gerechtigheid. Het sportspektakel is handel en verandert spelers in vedetten en toeschouwers in supporters. Daarmee biedt ook sport een ideaalbeeld van de maatschappij. Tegelijkertijd verandert de sociale betekenis van sport. De sportheld heeft in een geïndividualiseerde maatschappij zijn succes alleen aan zichzelf te danken. Hij is het voorbeeld van 'excellence sociale'.

Daarnaast winnen ten slotte nieuwe opvattingen over economische concurrentie aan populariteit. De zakenman is niet meer de uitbuiters van de arbeidersklasse, maar een model voor iedereen. De ondernemer is een moderne held. Hij neemt risico's om in een rechtvaardige concurrentiestrijd te winnen. De ondernemer staat alleen voor zichzelf, heeft geen wortels of verleden, wordt door niemand

gecommandeerd of gestuurd en is alleen aan zichzelf verantwoording schuldig. De economische concurrentie waarin hij zijn succes behaalt, biedt net als de sportieve competitie een model van rechtvaardige ongelijkheid. Sportieve strijd staat voor vooruitgang in een stabiele situatie, avontuurlijk ondernemerschap voor het slagen in een instabiele situatie.

'NU HET INDIVIDU NIET LANGER DOOR HET LOT OF DE GODDELIJKE
VOORZIENIGHEID WORDT GEREGEERD, VERDWIJNEN DE DAARMEE
SAMENHANGENDE TRADITIONELE VERBANDEN EN MOET HET ZIJN POSITIE IN DE
MAATSCHAPPIJ VEROVEREN DOOR TE CONSUMEREN, UIT TE BLINKEN IN SPORT OF
DOOR ECONOMISCH TE SLAGEN.'

De gevolgen van de opkomst van bovengenoemde maatschappelijke modellen zijn groot. Nu het individu niet langer door het lot of de goddelijke voorzienigheid wordt geregeerd, verdwijnen de daarmee samenhangende traditionele verbanden en moet het zijn positie in de maatschappij veroveren door te consumeren, uit te blinken in sport of door economisch te slagen. Succes op die terreinen is verdiend, omdat concurrentie gekoppeld wordt aan competitie. Er is daarbij geen sprake van verwerpelijke verschillen, maar van wenselijke ongelijkheid. Dat leidt echter niet alleen tot minder egalitarisme - concurrentie is immers rechtvaardig - maar ook tot de fragmentering van het bestaan en de opkomst van een steeds onzekerder individu en nieuwe buitengeslotenen. Deze ontwikkeling beperkt zich niet tot Frankrijk.

Hoe dit onzekere individu ontstaat als gevolg van de eisen die de nieuwe levensstijlen en maatschappelijke modellen stellen, beschrijft Ehrenberg in *L'individu incertain*. Door de toegenomen welvaart en ook de sociale protectie heeft het traditionele statische en hiërarchische maatschappijmodel plaatsgemaakt voor een samenleving in voortdurende beweging en verandering, wars van hiërarchie en vaststaande waarden en normen, op zoek naar de eigenheid van het individu. De nadruk komt te liggen op de eigen verantwoordelijkheid: iedereen moet een project voor zichzelf vinden en slagen om te kunnen meedoen in economie en maatschappij.

Voor degenen die dit niet lukt, staan twee mogelijkheden open. In de eerste plaats: herstel van het zelfbeeld door middel van drugs en psychofarmaca. Dit geldt vooral voor de individualistische avant-garde. Psychofarmaca worden niet zozeer gebruikt door werklozen als wel door werkenden die hun bestaansniveau zien dalen. De conformistische achterhoede, die niet kan meedoen en buitengesloten wordt van de succescultuur, werkt aan de reconstructie van het zelfbeeld via de talkshows van de emotie televisie.

Ehrenberg stelt terecht dat drugs en psychofarmaca antwoorden zijn op dezelfde vraag: hoe de gemoedstoestand verbeteren en je plaats vinden als iedereen op zichzelf moet vertrouwen? Drugs verbeteren de gemoedstoestand door het bewustzijn te verruimen; psychofarmaca door haar deels te onderdrukken. Prozac is volgens Ehrenberg niet alleen een medicijn tegen depressie maar beïnvloedt ook het bewustzijn. Het beïnvloeden en onderdrukken van het bewustzijn is politiek aanvaardbaar, maar het verruimen van het bewustzijn - dat de burger in staat stelt zich aan het publieke domein te onttrekken - niet. Daarom zijn drugs vanaf 1970 in Frankrijk verboden en ligt de nadruk in het drugsbeleid op de drieslag van het streven naar onthouding, het laten afkicken van gebruikers en het uitroeien van drugs in de maatschappij.

Zoals gezegd, de mogelijkheid van reconstructie van het zelf door drugs en psychofarmaca staat alleen open voor de maatschappelijke voorhoede. De achterhoede moet haar zelfbeeld reconstrueren door wat Ehrenberg de *mise en scène de soi* noemt, de encenering van het zelf. Emotie televisie is daarvoor het belangrijkste medium (hoewel daaraan nu internet kan worden toegevoegd): het geeft de uitgestotenen de mogelijkheid zich te presenteren en het respect op te eisen dat ze verder onthouden wordt. Het vernieuwende van emotie televisie is dat het authenticiteit en geloofwaardigheid verleent aan problemen in persoonlijke relaties en dat het de betrokkenen in staat stelt de wereld daarbij als getuige te nemen. Een romancier of autoriteit geeft niet de oplossing voor een probleem. De oplossing is het tonen van jouw probleem en weten dat het door anderen wordt gezien, en wellicht ook gedeeld. Daarmee onderscheidt dit soort televisie zich van vluchtmedia als boeketreeks en variété. In plaats van een mooiere wereld voor te stellen, enceneert ze het spektakel van de aanwezigheid: persoonlijke drama's worden overgebracht aan degenen zonder toegang tot een creatieve ervaring.

Welke gevolgen heeft dit voor de maatschappij? Herstel van het zelf door drugs of psychofarmaca betekent dat het individu zich terugtrekt uit de maatschappij. De reconstructie van het individu door emotie televisie biedt de illusie van aanwezigheid en biedt kijkers de illusie van nabijheid. Identificatie met de onbekende, onzichtbare ander wordt daardoor moeilijker. Ook omdat de politiek weinig aandacht heeft voor de relaties tussen burgers - dat is overigens niet specifiek Frans - leiden beide antwoorden op de toenemende verantwoordelijkheid tot een verbroekeling van de maatschappij.

In het derde boek van de trilogie, *La fatigue d'être soi*, laat Ehrenberg zien hoe nieuwe maatschappelijke modellen een toenemende onzekerheid veroorzaken en hoe zij daarmee leiden tot een sterke opkomst van depressie. Die opkomst kan op twee manieren worden beschreven, namelijk als gevolg van de normatieve veranderingen in de maatschappij en als gevolg van veranderingen in het denken over geestesziekten. In beide ontwikkelingen zijn drie perioden te onderscheiden.

In de eerste periode na de oorlog ligt de nadruk nog op schuld, discipline en conflict. Iemand die zijn plicht vervult, wordt vanzelf gelukkig. In de jaren zestig en zeventig heeft economische vooruitgang ertoe geleid dat disciplinaire systemen onder druk komen te staan. In plaats van gehoorzaamheid komt onafhankelijkheid. Het zelf moet op zichzelf gaan lijken. Je kunt de vraag 'wat moet ik doen om weer gelukkig te worden?' niet beantwoorden zonder eerst de vraag 'wie ben ik?' te beantwoorden. Vanaf de jaren tachtig worden maatschappelijke verhoudingen niet meer bepaald door schuld en discipline, maar door verantwoordelijkheid en initiatief. Daarbinnen is geen ruimte meer voor het conflict. Dat moet daarom onderdrukt worden.

Parallel hieraan verandert de pathologie. In de eerste periode wordt depressie gezien als het gevolg van het ongeluk dat de patiënt heeft getroffen. De behandeling daarvan is gebaseerd op het verhelpen van een tekort. De psychiater helpt door aan te vullen wat ontbreekt. Hij biedt een biologische genezingsstrategie, beginnend bij de elektroshock. De psychoanalytische behandeling is hier nog mee vergelijkbaar. Alleen komen volgens de psychoanalyse de problemen van het individu voort uit het geïnternaliseerde conflict tussen beschaving en verlangen.

In de tweede periode wordt depressie volgens Ehrenberg gezien als het gevolg van het onvermogen met verandering om te gaan. Behandeling is daarom niet gericht op genezing maar op het omgaan met verandering. Tegelijkertijd daalt het vermogen van de patiënt om het conflict tussen beschaving en verlangen helder te maken, waarmee de diagnose neurose minder wordt gesteld. Volgens de psychoanalyticus lijdt de neurotische patiënt onder het feit dat hij beschaafder wil zijn dan mogelijk is. De depressieve patiënt lijdt niet onder het onvermogen beschaafd te zijn, maar onder de onvolmaaktheid van de wereld. Hij is volgens Ehrenberg als een adolescent die niet in staat is de frustraties van de wereld te accepteren.

In de derde periode, ten slotte, is depressie het onvermogen te handelen en daarmee het precieze tegendeel van de geldende sociale normen. Op het moment dat het individu niet meer beperkt wordt door schuld en discipline, wanneer het zijn grenzen eindeloos kan verleggen en zelfs zijn lichaam kan veranderen, herinnert depressie hem eraan dat niet alles mogelijk is. In de tijd van het eigen initiatief en de ongekende mogelijkheden lijdt de depressieve persoon onder de onmogelijkheid daarvan gebruik te maken en te handelen. Noch een reguliere noch een psychoanalytische behandeling kan dit verhelpen. Het perspectief op genezing verdwijnt daardoor. Depressie wordt een chronische ziekte. De behandeling is gericht op het omgaan met het onvermogen te handelen in een tijd waarin handelen noodzakelijk is om maatschappelijk te kunnen meekomen.

'DE NADRUK OP EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID EN INITIATIEF HEEFT WELISWAAR TOT GROTERE PERSOONLIJKE VRIJHEID GELEID, MAAR OOK TOT MINDER MAATSCHAPPELIJK EGALITARISME, TOT FRAGMENTERING EN TOT EENVORMIGE INDIVIDUEN.'

Ehrenberg schetst een somber beeld van de maatschappelijke veranderingen in Frankrijk sinds de Tweede Wereldoorlog. De nadruk op eigen verantwoordelijkheid en initiatief heeft weliswaar tot grotere persoonlijke vrijheid geleid, maar ook tot minder maatschappelijk egalitarisme, tot fragmentering en tot eenvormige individuen.

Het gevolg hiervan is een verzwakking van het traditionele Franse idee van burgerschap. Volgens de republikeinse idealen maakt het burgerschap iedere Fransman tot een individu. Zijn identiteit vond hij door deel te nemen aan het publieke leven. Nu ligt het precies omgekeerd. Iemand moet eerst een individu worden om te kunnen toetreden tot de maatschappij. Maar dat individu moet wel passen in het model van de sportman, zakenman of consument. In alle andere gevallen moet de eigen identiteit onderdrukt worden. Door emancipatie heeft het moderne individu het drama als gevolg van schuld en gehoorzaamheid achter zich gelaten. In plaats daarvan zijn gekomen nieuwe drama's als gevolg van verantwoordelijkheid en eigen initiatief. Depressieve vermoeidheid heeft de plaats ingenomen van neurotische angst.

'DE RELLEN IN DE VOORSTEDEN ZIJN NIET IN DE EERSTE PLAATS EEN REACTIE OP HET NEGEREN EN ONDERDRUKKEN. ZE ZIJN EEN SCHREEUW OM AANDACHT: HET IS DE *MISE EN SCÈNE DE SOI* OP STRAAT, MET BRANDENDE AUTO'S, BUSSEN EN WINKELCENTRA.'

Fransen die niet met de toegenomen eigen verantwoordelijkheid kunnen omgaan, hebben twee mogelijkheden. Ten eerste staat - vooral voor de maatschappelijke voorhoede die wel initiatief en verantwoordelijkheid neemt maar daarin niet slaagt - de weg van de reconstructie van het zelf open door drugs en psychofarmaca. Ten tweede staat - vooral voor de maatschappelijke achterhoede - de weg open van de enscenering van het zelf door middel van emotietelevisie. Ehrenbergs beschrijving van beide wegen toont tegelijk ook zijn zwakke punt. Voor hem is het individu een constructie. Op verschillende manieren kan de maatschappij of het individu zelf die constructie veranderen. Voor het fysieke lichaam dat daarbij hoort, heeft Ehrenberg echter minder aandacht. Als hij schrijft over verslaving heeft hij het alleen over de geestelijke en maatschappelijke gevolgen. De reactie van het lichaam interesseert hem veel minder. Daarom heeft hij ook weinig aandacht voor het probleem dat een groot deel van de onderklasse zozeer is buitengesloten dat de weg van de enscenering van het zelf door emotietelevisie

niet voor hen openstaat. Dat geldt voor een groot deel van de van oorsprong allochtone bevolking van de Franse voorsteden die in het najaar van 2005 in opstand kwam. Deelname aan de maatschappij is voor hen nog veel moeilijker dan voor de onderklasse die Ehrenberg beschrijft. De extra handicap van deze groep is dat zij herkenbaar anders is. Voor hen bieden de nieuwe idealen geen ruimte. Zij hoeven zich dus ook niet in te spannen om zich aan de nieuwe modellen aan te passen. Op zijn best worden ze genegeerd en op zijn slechtst door hardhandig politieoptreden onderdrukt. De rellen in de voorsteden zijn echter niet in de eerste plaats een reactie op het negeren en onderdrukken. Ze zijn een schreeuw om aandacht: het is de *mise en scène de soi* op straat, met brandende auto's, bussen en winkelcentra.

'DE UITSLAG VAN HET REFERENDUM IS MEER NOG DAN DOOR DE ANGST VOOR VERANDERING TE VERKLAREN DOOR DE VREES NIET TE KUNNEN VOLDOEN AAN DE EISEN DIE DE MAATSCHAPPIJ NU AL STELT.'

Net als de rellen in de voorsteden zijn ook de tweede ronde van Le Pen en de opkomst van extreem rechts het gevolg van een nieuw model als de consumptiemaatschappij, en van de maatschappelijke fragmentering die dat tot gevolg had. Het verdwijnen van het oude burgerschap en het ontbreken van een nieuw republikeins burgerschap vraagt om nieuwe politiek-maatschappelijke modellen en biedt ook ruimte voor dat van Le Pen. Hij creëert een gemeenschapsgevoel door anderen zichtbaar uit te sluiten en motiveert zijn nationalisme als volgt: hij houdt meer van zijn gezin dan van zijn verre familie, meer van Fransen dan van andere Europeanen, meer van andere Europeanen dan van andere westerlingen, en meer van westerlingen dan van mensen van andere continenten. In een wereld waar traditionele verbanden verslappen, biedt een dergelijk nationalisme een nieuwe gemeenschapszin. Dat nationalisme én de toenemende - voor velen ondraaglijke - druk van de eigen verantwoordelijkheid verklaren de uitslag van het referendum. Meer nog dan door de angst voor verandering is die te verklaren door de vrees niet te kunnen voldoen aan de eisen die de maatschappij nu al stelt.

Zowel de 'nee-stem' bij het referendum, de tweede ronde van Le Pen als de rellen in de voorsteden zijn contraproductieve en zelfdestructieve reacties op de door Ehrenberg beschreven maatschappelijke veranderingen. Zij stellen nieuwe, hoge eisen aan het individu, waaraan veel mensen niet kunnen voldoen. Dat maakt die veranderingen zo verontrustend en de reacties daarop zo hevig.

Toekomstige rellen zijn niet te voorkomen door het instellen van een avondklok. De opkomst van extreem rechts en de angst voor veranderingen in de sociale orde zijn niet weg te nemen door een dalende werkloosheid of door een strengere immigratiepolitiek. Fransen hebben in de eerste plaats meer ruimte nodig om zichzelf te zijn en moeten minder moeite hoeven doen om deel te nemen aan de maatschappij. Nodig zijn een nieuwe, minder eenvormige constructie van het individu en een nieuw, meer open maatschappij-ideaal. Alleen zo kan Frankrijk weer gelukkig worden.

Hein Braaksma is cultuurhistoricus.

Besproken boeken:

La culte de la performance
door **Alain Ehrenberg**
Calmann-Lévy. Parijs 1991.
323 pag. Ongewijzigde herdruk bij
Hachette Pluriel Reference (Parijs 1999), € 13,55

La fatigue d'être soi
door **Alain Ehrenberg**
Éditions Odile Jacob. Parijs 2000.
409 pag., € 14,55

L'individu incertain
door **Alain Ehrenberg**
Calmann-Lévy. Parijs 1995.
351 pag. Ongewijzigde herdruk bij
Hachette Pluriel Reference (Parijs 1999), € 14,85